

บันทึกการบรรยาย
ปาฐกถาปิด

“สังคมวิทยาและมานุษยวิทยาภูมิภาคลุ่มน้ำโขง
7 เรื่องเล่า 3 ข้อสังเกต และทิศทางข้างหน้า”

21 พฤศจิกายน 2563

รองศาสตราจารย์ ดร.กนกวรรณ มะโนรมย์
ประธานศูนย์วิจัยสังคมอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง
คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

ดิฉันมีข้อสงสัยกับตัวเองว่า แท้จริงแล้ว ดิฉันสังกัด discipline อะไรกันแน่ เพราะจบจากมหาวิทยาลัยขอนแก่นในสาขาพัฒนาชุมชน ระหว่างที่เรียนนั้น ได้ลงวิชาทางมานุษยวิทยา 4 วิชากับท่านอาจารย์สุริยา สมุทรคุปต์ ลงทุกวิชาที่อาจารย์เปิดสอนและขอวิชาทั้งหมดมากๆ ดิฉันได้ใช้ความรู้ทางมานุษยวิทยาเป็นเครื่องมือเก็บข้อมูลและเข้าใจประเด็นเกี่ยวกับคนในพื้นที่มาโดยตลอด และระหว่างเรียนได้ทำงานกับท่านอาจารย์สุริยาที่โครงการวิจัยระบบการทำฟาร์ม คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ได้เห็นนักวิชาการด้านเกษตรและเศรษฐศาสตร์ทำงานร่วมกับนักมานุษยวิทยา ดิฉันจึงพอมีประสบการณ์ทำงานร่วมกับศาสตร์อื่นๆ ต่อมาเมื่อจบแล้วได้ทำเรื่องโครงการวิจัยและพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กสังกัดคณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ทำงานร่วมกับวิศวกรแหล่งน้ำที่ทำงานในภาคอีสาน ได้พบว่าเวลาที่วิศวกรเขาสร้างฝายน้ำเขาสร้างกันที่ไหน และอย่างไรและจัดสรรน้ำอย่างไร ดิฉันได้ทำงานกับศาสตร์อื่นๆมานานพอสมควร ทำให้จุดเริ่มของการเป็นนักวิชาการก็เริ่มจากจุดนั้นและได้มีโอกาสทำงานกับนักวิชาการด้านอื่นเช่น วิศวกร โบราณคดี เกษตร เศรษฐศาสตร์ ที่คณะกรรมการแม่โขง (Mekong River Commission) ในบางโอกาสที่เป็นโครงการวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาการไหลของแม่น้ำโขงมองเชิงบูรณาการ ดิฉันเป็นนักสังคมวิทยาในชุดทำงานนั้น

จนบัดนี้ ดิฉันก็ไม่แน่ใจกว่าดิฉันเป็นนักวิชาการด้านอะไรจริงๆ แต่ดิฉันก็มี discipline เป็นของตัวเอง นั่นคือเป็นนักวิชาการที่ผสมผสานระหว่างการเป็นนักสังคมวิทยาผสมผสานและนักพัฒนา ดิฉันมีประสบการณ์การทำงานคาบเกี่ยวพัวพันกับศาสตร์หลายศาสตร์ ดังนั้นการนำเสนอจึงเริ่มจากมุมมองที่เคยทำงานกับผู้คนหลายศาสตร์ บทนำเสนอของดิฉันมีดังนี้

ฉากการเล่าของเรื่อง

ในทัศนะของดิฉัน คิดว่าฉากการเล่าของเรื่อง (Set the scene) ภูมิภาคลุ่มน้ำโขงมีฉากใหญ่ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างเป็นพลวัต 6 ฉาก ฉากแรกคือ ฉากที่ถูกผลิตเล่า ถูกมองภาพลุ่มน้ำโขงภายใต้การเรียกว่า อินโดจีน (Indochin) ในช่วงอาณานิคมฝรั่งเศสเข้ามา ฝรั่งเศสได้นำความรู้แผนที่แบบสมัยใหม่สำรวจลำน้ำโขง ตัดแบ่งแม่น้ำโขง ตัดตอนแม่น้ำโขงเป็นตอนบนและตอนล่าง และด้วยอำนาจของตน ได้จัดให้ฝั้งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นของลาว ฝั้งขวาแม่น้ำโขงเป็นอีสานของไทย การใช้แผนที่ทำให้แม่น้ำโขงถูกตัดตอนด้วยแผนที่ การสำรวจ และการใช้อำนาจภูมิศาสตร์การเมืองในยุคล่าอาณานิคม ฉากที่ 2 คือ ฉากพันธกิจชลศาสตร์ (Hydraulic mission) ที่มีการสถาปนาคณะกรรมการแม่โขง (Mekong Committee) ขึ้นมาในปี 1957

ต่อมาเปลี่ยนชื่อในปี 1995 เป็นคณะกรรมการแม่น้ำโขง (Mekong River Commission) เพื่อทำหน้าที่ในการจัดการแม่น้ำโขงสายหลักทุกอย่างถูกวางแผนด้วยความรู้สมัยใหม่จากตะวันตก เช่น การออกแบบแม่น้ำเพื่อการตอบสนองเศรษฐกิจและการเมืองในภูมิภาคโดยที่มีคณะกรรมการแม่น้ำโขงเป็นตัวละครหลักสำคัญ ไม่มีจีนและเมียนมาร์เป็นสมาชิก มีแต่ ไทย ลาว กัมพูชา และเวียดนามเป็นสมาชิก ฉากที่ 3 คือ สงครามเวียดนาม ในช่วงประมาณปี 1965 – 1973 อุดมการณ์ต่อสู้ระหว่างอุดมการณ์คอมมิวนิสต์และเสรีประชาธิปไตย อเมริกาเข้ามาบีบบังคับ ช่วงนั้นภาคอีสานและประชาชนที่อยู่ในภูมิภาคก็อยู่ด้วยกันอย่างหวาดระแวง มีการจำกัดความเคลื่อนไหวของคนในภูมิภาค โดยเฉพาะภาคอีสาน ซึ่งดิฉันได้มีโอกาสทำงานในจังหวัดมุกดาหารและเก็บข้อมูลสามปีที่ผ่านมา (2558) พบว่าในช่วงนั้น เป็นช่วงที่คนถูกไล่ออกจากป่า เพราะรัฐอย่างหวาดระแวงคอมมิวนิสต์ และหลังจากสงครามเวียดนามสงบ เปลี่ยนมาเป็นฉากที่ 4 คือ การสนาามรบเป็นสนาามการค้า ในยุคชาติชาย ชุณหะวัณ โครงการการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่หรืออภิมหาโครงการก็เกิดขึ้นในภูมิภาคอีสานในยุคนี้ ได้แก่ โขง-ชี-มูล และเขื่อนปากมูล ทำให้เกิดการเปลี่ยนภูมิทัศน์การจัดการแม่น้ำเป็นอย่างมาก ต่อมาเป็นฉากที่ 5 ที่ดิฉันเรียกว่าเป็นยุคของอำนาจทางชลศาสตร์ (Liquid power) เพราะโครงข่ายการด้านพลังงาน (Power grid) ภายในภูมิภาคแม่น้ำโขงและอาเซียน เพราะเกิดการสถาปนาอนุภูมิภาคแม่น้ำโขง หรือ GMS (Greater Mekong Sub-region) การวางแผนของ GMS มาจากอิทธิพลของจีนและ ธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย (Asian Development Bank) ในการผลักดันร่วมกันเพื่อจัดการแม่น้ำโขง ซึ่งสะท้อนให้เห็นอำนาจทางชลศาสตร์ของจีนและประเทศมีอำนาจในการพัฒนาพลังงานไฟฟ้าเช่นไทย เกิดการขยายตัวของ การส่งพลังงานไฟฟ้าข้ามภูมิภาคภายใต้เส้นระเบียบเศรษฐกิจ (Economic corridor) และฉากที่ 6 เป็นยุคปัจจุบัน ที่ GMS เชื่อมต่อด้วยภูมิทัศน์การเมืองภายใต้ความร่วมมือ “ล้านช้าง-แม่โขง” (Lancang - Mekong cooperation) เพื่อเพิ่มบทบาทและอำนาจของจีนในการควบคุมและจัดการแม่น้ำโขงอย่างเหนือกว่าผ่านแนวคิดทางการทูตที่เรียกว่า หลักการแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน (Reciprocity) คือจีนปล่อยน้ำให้ประเทศลุ่มน้ำโขงตอนล่าง จีนได้ประโยชน์มหาศาลจากการมีเขื่อนที่แล้วเสร็จ 11 แห่งและมีแผนจะสร้างอีกหลายตัวบนแม่น้ำโขงตอนบน ซึ่งจีนจะได้ประโยชน์มากกว่าทุกประเทศ เหล่านี้คือฉากใหญ่ๆและจีนจะปล่อยน้ำโขงให้ประเทศตอนล่างหากมีการร้องขอไป ซึ่งจะกล่าวต่อไป ฉากทั้งหมดที่เกิดขึ้นในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงมีความต่อเนื่องและมีความเป็นพลวัตเชื่อมโยงสัมพันธ์กันมาโดยตลอด ซึ่งดิฉันเห็นว่าฉากเหล่านี้มีผลต่อเรื่องเล่าที่ดิฉันจะเล่าต่อไปนี้

เรื่องเล่าที่ 1 อนุภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขง

เรื่องเล่าที่ 1 ดิฉันขอนำเสนองานชิ้นสำคัญชิ้นหนึ่งของ Jim Glassman ที่เขียนในปี 2010 เรื่อง Bounding The Mekong หนังสือเล่มนี้ ชี้ให้เห็นว่า GMS ถูกสร้างขึ้นโดยมิได้มองเห็นสรรพสิ่งเป็นองค์รวม หากมองแม่น้ำโขงแบบแบ่งส่วน ลดทอน และตัดขาดออกจากกัน การมองน้ำโขงอย่างแยกย่อยนี้มาจากการที่ GMS ขับเคลื่อนด้วยแนวคิดภูมิศาสตร์การเมืองและวิทยาศาสตร์ เน้นการใช้ทุนขนานใหญ่ ทุนได้แบ่งทรัพยากรออกเป็นส่วนๆ ภายใต้บริบทโลกาภิวัตน์ บริบทเสรีนิยมใหม่ และบริบทความเป็นภูมิภาค Glassman ชี้ว่าการสร้างความเป็นอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง ไม่ใช่กระบวนการที่เป็นธรรมชาติ ไม่มีลักษณะของความสัมพันธ์แบบทุกคนได้ประโยชน์ (Win - win relationship) แต่จะมีกลุ่มคนที่ได้ประโยชน์ และกลุ่มคนที่เสียประโยชน์ เห็นการช่วงชิง เห็นความลักลั่นระหว่างทุนด้วยกันเอง ระหว่างรัฐกับรัฐ และระหว่างคนที่อยู่ข้างบนกับคนที่อยู่ข้างล่าง Glassman ใช้แนวคิด (Concept) ชั้นชั้น (Class - based approach) ในการทำความเข้าใจกระบวนการการเกิดขึ้นของอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง ทำให้เห็นการช่วงชิงอำนาจและกำหนด

ตำแหน่งแห่งที่ของประเทศต่างๆ ในภูมิภาค เช่น ประเทศเมียนมาร์ถูกกำหนดให้ทำหน้าที่ส่งแรงงานออกไปทำงานในประเทศต่างๆ ในขณะเดียวกัน ให้ลาวถูกกำหนดในฐานะที่เป็นประเทศ Battery of Asia (ผู้ผลิตกระแสไฟส่งให้ประเทศอื่นๆ) สภาพเช่นนี้ สะท้อนความความลึกลับ ความเหลื่อมล้ำ ช่องว่างระหว่างชนชั้น นำและระหว่างทุน และคนทั่วไป ตีฉันคิดว่าเป็นหนังสือเล่มนี้ที่ท้าทายและตั้งคำถามต่อความการบูรณาการทางเศรษฐกิจและการเมืองเหนือภูมิภาคและดินแดนโดยมิได้มองเห็นมนุษย์ตัวเล็กๆ ในภูมิภาค

เรื่องเล่าที่ 2 การแก้มือแข่งพื้นที่และเวลา

เรื่องเล่าที่ 2 ตีฉันเห็นว่า แนวคิดของ David Harvey เรื่องการแก้มือแข่งพื้นที่และเวลาภายใต้ทุนนิยมและการเคลื่อนย้ายทุนเพื่อพรากรสิทธิ์คนท้องถิ่น ตีฉันคิดว่าแนวคิดนี้มีอิทธิพลสูงมากในการทำควมเข้าใจความเป็นไปในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง เพราะว่าลุ่มน้ำโขงถูกมองในสายตาของตะวันตก ธนาคารโลก ธนาคารที่อยู่ในยุโรป หรือแม้กระทั่งญี่ปุ่นมาโดยตลอด ว่าเป็นพื้นที่ของความที่ล้าหลัง จำเป็นต้องนำทุนเข้าไปช่อมในพื้นที่ที่ล้าหลัง นำทุนเข้าไปช่วยปรับปรุงคุณภาพชีวิต ทุนทั้งหลายจึงหลั่งไหลเข้ามาในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง โดยเฉพาะในช่วงแรกเป็นทุนไทย ช่วงหลังเป็นทุนทางสหรัฐอเมริกา และจีน ยกตัวอย่างทุนที่เข้าไปช่อมที่ประเทศลาว เช่น กรณีเขื่อนเซเปียน - เซน่าน้อย ซึ่งเป็นเขื่อนที่เกิดจากความร่วมมือระหว่างเกาหลีใต้ ทุนไทย และการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย และเกิดการพังทลายของเขื่อนเมื่อประมาณ 2 ปีที่ผ่านมา สิ่งที่น่าสลดใจคือ คนเหล่านั้น (ภายใต้ความคิดเรื่องการแก้มือแข่งพื้นที่และเวลา) เขาต้องเป็นคนแบกรับต้นทุนการสร้างเขื่อน งานของกลุ่มเสรีภาพแม่น้ำโขง (Mekong butterfly) ได้สรุปต้นทุนที่ถูกช่อมของเขื่อนในแม่น้ำโขงออกมาโดยยกกรณีศึกษาของเขื่อนเซเปียน - เซน่าน้อย โดยพบว่าคนลาวในพื้นที่ได้รับผลกระทบมากกว่าหมื่นกว่าคน แต่คนเหล่านี้กลับได้รับความเยียวยาที่ซ้ำมากเมื่อเปรียบเทียบกับกรช่อมเขื่อน ทันทที่ที่เขื่อนพังรัฐบาล เกาหลีใต้ และ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ก็รีบเข้าไปช่อมเขื่อนอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ชาวบ้านซึ่งเป็นผู้แบกรับต้นทุนทั้งหลายแทบจะยังไม่มีพื้นที่ที่จะพักอย่างถาวรเลย ซึ่งเขื่องซ้ำมาก ถือว่าเป็นการช่อมเขื่อนแต่ไม่ช่อมคน คนตัวเล็กตัวน้อยกลายเป็นผู้แบกรับต้นทุนที่มันถูกช่อมอยู่ สรุปว่า เรื่องเล่านี้ชี้ให้เห็นว่าการช่อมแข่งพื้นที่และเวลา ที่เน้นการช่อมให้กับแหล่งทุนมากกว่าที่จะช่อมคนได้รับผลกระทบจากการพัฒนาที่เกิดจากนายทุน

แม้ว่าในอีกด้านหนึ่งการข้ามแดนได้สร้างประโยชน์ เช่น กรณีงานด้านชายแดนงานของอาจารย์ Andrew Walker ชื่อเรื่อง The legend of the golden boat ที่ชี้ให้เห็นว่า ภูมิภาคลุ่มน้ำโขงเป็นภูมิภาคของการข้ามไปข้ามมา อำนาจรัฐในความเป็นภูมิภาคค่อนข้างจะพล่าเรื่อนในพื้นที่ชายแดน พื้นที่ชายแดนกลายเป็นพื้นที่ที่รัฐมีความยึดหยุ่นสูงมาก Andrew Walker จะมองอีกมุมหนึ่งว่า ภูมิภาคลุ่มน้ำโขงได้เปิดโอกาสให้คนได้ใช้ความเป็นพรมแดน หรือชายแดนเอื้อให้เกิดการลั่นไหลของทุน และเอื้อให้เกิดการร่วมมือกัน เปิดโอกาสให้คนได้ลงทุนมากขึ้น เปิดให้รัฐและทุนทำงานร่วมกัน เช่น ระหว่าง จีน ไทยพม่า ลาว เพื่อการค้า การลงทุน มองในมุมมองของชายแดนที่ทำให้ภูมิภาคลุ่มน้ำโขงเชื่อมเข้าหากันได้ผ่านการค้าและการลงทุนด้วยความยึดหยุ่นของกฎระเบียบในพื้นที่ชายแดน ซึ่งต่างจากงานของปินแก้ว ที่มองว่าทุนนิยมที่เกิดขึ้นในพื้นที่ชายแดนเป็นทุนนิยมท้องถิ่น ที่เปิดโอกาสให้เจ้าเมืองที่อยู่ในแขวงในประเทศลาว สามารถทำสัมปทาน (Concession) ให้กับทุนของเวียดนามที่ไปปลุกยางพาราในประเทศลาวตอนใต้ได้ แต่ว่าทุนต่างชาติที่ร่วมงานกับรัฐท้องถิ่นกลับไปสร้างปัญหาให้กับเกษตรกรในพื้นที่ เพราะว่าไปเบียดขับคนเหล่านั้นออกจากพื้นที่ของตนเอง ทำให้บริษัทมีโอกาสที่จะได้สัมปทานในการปลุกยางพารา ได้ประโยชน์สูงมาก

ในขณะที่ประชากรต้องถูกขับเปียดออกจากพื้นที่ของตนเอง สิ่งนี้เกิดขึ้นภายใต้หลังจากการบูรณาการร่วมมือทางเศรษฐกิจ หรือภายใต้ GMS

สอดคล้องกับงานของอาจารย์ที่เป็นนักภูมิศาสตร์การเมืองสังคม เช่น งานของ Derek Hall, Philip Hirsch, Tania Li ในหนังสือ Powers of Exclusion ที่พูดถึงอำนาจของการกีดกัน ที่ชี้ให้เห็นว่า อำนาจการกีดกันเป็นกระบวนการที่ผ่านนโยบาย ระเบียบข้อบังคับ กฎหมาย ความชอบธรรม ซึ่งเป็นกลไกเชิงสถาบันที่บิดเบือนทำให้เกิดความไม่เป็นธรรมที่เกิดขึ้น เช่น กรณีงาน เศรษฐกิจพิเศษเขตการค้าเสรีของจีน ที่พบว่ารัฐได้ทำหน้าที่ในการเป็นนายหน้าค้าที่ดินแทนที่จะเป็นผู้ประกอบการหรือนายทุน รัฐทำหน้าที่ในการจัดหาที่ดิน ทั้งๆ ที่ที่ดินในมุมมองของชาวบ้านคือ ที่ดินคือพื้นที่สร้างความสัมพันธ์และพันธะสัญญาทางสังคม เป็นเครื่องมือความอยู่รอดของผู้หญิง เป็นเครื่องมือการสะสมทุนท้องถิ่น หรือเศรษฐกิจท้องถิ่นของสังคมชาวนา แต่ถูกแย่งยึดถูกกีดกันโดยอำนาจของทุน และโดยความร่วมมือของรัฐในพื้นที่เศรษฐกิจพิเศษ จะเห็นว่าชีวิตของคนที่นี่ เขามีเศรษฐกิจท้องถิ่นของตนเอง และทำไมรัฐต้องมาขับเปียดเศรษฐกิจท้องถิ่นของเขา และผู้หญิงมีบทบาทสูงมากในพื้นที่ในการใช้พื้นที่เลี้ยงวัวมาก่อนและก็ถูกกีดกันออกไปเพื่อเอาที่ดินของชาวบ้านที่เป็นสมบัติส่วนร่วมของชุมชน (Common property) เพื่อมาใช้ในการพัฒนาพื้นที่ของรัฐ และรัฐก็เข้าไปควบคุมพื้นที่เหนือดินแดน

มีงานอีกชิ้นหนึ่งที่เขียนภายใต้บริบท GMS ที่เป็นงานที่รวมเล่มบทความโดยนักวิชาการไทย นำโดยท่านอาจารย์ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ที่ได้จัดงาน ลุ่มน้ำโขง วิฤต การพัฒนา และทางออก ซึ่งจัดขึ้นที่จังหวัดนครพนม เป็นการรวมบทความที่พูดถึงวิฤตที่เกิดจากการพัฒนาลุ่มน้ำโขงที่ผ่านมาตั้งแต่หลังสงครามเย็นว่าเกิดอะไรขึ้นบ้าง งานชิ้นนี้ชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายของผู้คนทั้งด้านชาติพันธุ์ลุ่มน้ำโขง การทำมาหากิน การใช้พื้นที่ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากร คนกับน้ำ มิติเชิงประวัติศาสตร์ ความร่วมมือการค้า บทบาทของจีน ชี้ให้เห็นว่า การพัฒนาที่ผ่านมาไม่ได้เป็นการพัฒนาที่ win – win ที่เข้าใจกันมันอยู่ภายใต้ของความเหลื่อมล้ำ ภายใต้ของความลึกลับ ภายใต้ของความไม่นึกถึงคนที่เป็นตัวเล็กตัวน้อย คนที่ไม่มีโอกาสที่จะเข้าถึงทรัพยากรของการพัฒนาจากการจัดรูป จัดร่างใหม่ของภูมิภาคลุ่มน้ำโขง ต่อมาอาจารย์ชาญวิทย์ ได้จัดการประชุม อีสานลาว ขแมร์ และรวบรวมบทความ งานชิ้นนี้ชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายของผู้คน วัฒนธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับทุน และระหว่างรัฐกับชาติพันธุ์ ดิฉันเห็นว่าการเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า วัฒนธรรมและตัวตนของคนในภูมิภาคทั้งอีสาน กลุ่มคนขแมร์ กลุ่มคนลาว วัฒนธรรมได้หลุดลอยจากคนในพื้นที่และรัฐชาติอย่างกว้างขวาง คือไม่ได้อยู่ในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งอีกต่อไป มันเป็นพื้นที่ที่ข้ามพรมแดนไปมาและมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น

เรื่องเล่าที่ 3 Capitalism และ Green grabbing ลู่ Green Capitalism

เรื่องเล่าที่ 3 ที่เกิดขึ้นทางสังคมในภูมิภาคแม่น้ำโขงที่ซ้อนทับหรือเหลื่อมซ้อนกับบรรยากาศของการแก่งแย่งพื้นที่และเวลาคือ บทบาทของการทำให้ทุนนิยม (Capitalism) ได้กลายเป็นประเด็นการแย่งยึดสิ่งแวดล้อมหรือทรัพยากร (Green grabbing) ไปแล้ว โดยพบว่าทุนนิยมได้เข้ามามีบทบาทในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงอย่างเข้มข้น ทำให้น้ำโขงเป็นทรัพยากรที่มีความชอบธรรมในการตักตวง (Harnessing) ผ่านนโยบายและกฎหมายการลงทุน เช่น การสร้างเขื่อนแบบขั้นบันไดทั้งปัจจุบันและอนาคต การระเบิดแก่งในลำน้ำโขงที่ผ่านมา การให้สัมปทานให้ทำแปลงเกษตรขนาดใหญ่ เป็นต้น กำลังสร้างกระบวนการที่เรียกว่าความแตกกร้าวของกระบวนการดำรงชีพ (Metabolic rift) ในภูมิภาคแม่น้ำโขงอย่างเห็นได้ชัด ดิฉันน่านงานของ Foster, York และ Clark เป็นแนวคิดที่นำมาวิเคราะห์ในส่วนนี้ ดิฉันเห็นว่าแนวคิดนี้มีความน่าสนใจ

ตรงที่ว่ามันทำให้เราได้เข้าใจว่าทุนและวิทยาศาสตร์ธรรมชาติมันทำงานร่วมกันอย่างไร และทั้งสองอย่างได้มองข้ามความเชื่อมโยงระหว่างมนุษย์ สังคม และธรรมชาติเป็นอย่างมาก แม้ว่าหลายส่วนจะพยายามแก้โดยการใช้นวัตกรรม ทุนนิยมสีเขียว (Green capitalism) เพื่อปัญหาการใช้ทรัพยากรที่ไม่คำนึงถึงคนท้องถิ่น และความเป็นธรรมชาติที่หล่อเลี้ยงสรรพสิ่ง แต่ดิฉันเห็นว่า Green capitalism มองโลกในแง่ดีมากเกินไป เพราะเมื่อการพัฒนาได้ทำให้เกิดความแตกร้างของการดำรงชีพแล้ว ก็สามารถจะแก้ได้โดยใช้กระบวนการทุนนิยมสีเขียว เรื่องก็จบได้ เช่น เมื่อมีการสร้างเขื่อน ทุนก็จะบอกว่าก็สร้างบันไดปลาโจนมาสิ เลือกชนิดที่มันเป็นมิตรกับปลา ทำลิตพีให้ปลาขึ้นเพื่อให้คนทำน้ามีปลากิน หรือก็ไม่สร้างเครื่องมือเพื่อให้คนมีส่วนร่วมในการพัฒนาโครงการเขื่อน เช่น ได้มีการสร้างระเบียบปฏิบัติเรื่องการแจ้ง การปรึกษาหารือล่วงหน้า และข้อตกลง (Procedures for Notification, Prior Consultation and Agreement -PNPCA) ของคณะกรรมการแม่น้ำโขงเพื่อให้รู้ว่าก่อนจะสร้างเขื่อนต้องมีการปรึกษาหารือกันก่อนและให้ประชาชนที่คาดว่าจะได้รับผลกระทบมีส่วนร่วม สิ่งเหล่านี้ดิฉันเห็นว่ามันเป็นเครื่องมือของ Green grabbing นั่นเอง ที่ดิฉันคิดว่ามันยังไม่สามารถที่จะช่วยทำให้เห็นว่าคนที่ตกอยู่ในฐานะที่ลำบากกว่าจะช่วยให้เขาจะอยู่อย่างไรภายใต้กระบวนการที่เรียกว่า Capitalism และ Green grabbing ว่ามันแก้ปัญหาได้จริงหรือไม่ หรือมันเป็นการสะสมโดยการอนุรักษ์ คือการสะสมเอาทรัพยากรของคนส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นของตัวเล็กตัวน้อยเอามาสะสมไว้ และเพื่ออนุรักษ์เพื่อไว้ให้อีกกลุ่มคนหนึ่งหรือไม่? นี่เป็นคำถามสำคัญในสิ่งเรียกว่า Accumulation by Conservation ยกกรณีตัวอย่าง กรณีทวงคืนผืนป่า ดิฉันได้มีโอกาสเรียนรู้ที่หมู่บ้านตามุย อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ที่ตั้งติดกับแม่น้ำโขง พบว่ากรมป่าไม้พยายามที่จะกีดกันชาวบ้านออกไปโดยใช้โครงการทวงคืนผืนป่าที่อยู่ริมแม่น้ำโขง (บริเวณผาแต้ม) ทำให้ที่ดินเพียงแค่ 2.3 ไร่ ซึ่งเป็นที่ทำมาหากินของบรรพบุรุษของชาวบ้านคนหนึ่งคือพ่อฤทธิเมื่อพ่อฤทธิขึ้นศาลก็ได้บอกว่าที่ดินตรงนี้เป็นของบรรพบุรุษ อุทยานผาแต้มไม่ควรที่จะเอาไป สุดท้ายพ่อฤทธิแพ้คดี และจะต้องออกจากพื้นที่ 2.3 ไร่ ซึ่งเป็นพื้นที่ผืนสุดท้ายของเขา และรัฐได้ตีตราประกาศอย่างชัดเจนว่าเป็นพื้นที่ที่รัฐบาลเข้ามาครอบครองเพื่อการอนุรักษ์แล้ว ในขณะที่เดียวกัน พื้นที่เหล่านี้คือการสะสมทุนของคนท้องถิ่น ชาวบ้านตามุยประสบปัญหาใหญ่จากการแย่งยึดทรัพยากร ในอีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านไม่สามารถที่จะอยู่ได้เพราะเมื่อลงไปแม่น้ำโขงก็หาปลาแทบไม่ได้ เพราะมีเขื่อนไซยะบุรี ทำให้ชีวิตของพ่อฤทธินี้ลำบาก อีกด้านหนึ่งการทำมาหากินกับป่าก็ลำบากเพราะนโยบายทวงคืนผืนป่า ทำให้ชาวบ้านติดกับดักอยู่ตรงกลางระหว่างเขื่อนไซยะบุรีที่ทำให้หาปลาไม่ได้ พอขึ้นบกที่ดินก็ถูกกีดกันด้วยการสะสมผ่านกระบวนการอนุรักษ์

เรื่องเล่าที่ 4 ความสมัยใหม่ของอุทกวิทยา

เรื่องเล่าที่ 4 ความสมัยใหม่ของอุทกวิทยา คือภาพสะท้อนที่ชัดเจนที่สุดของภูมิภาคแม่น้ำโขงในมิติการจัดการแม่น้ำโขงโดยอำนาจผสมผสานระหว่างความรู้แบบวิทยาศาสตร์วิศวกรรมแหล่งน้ำ อำนาจทุนและอำนาจทางการเมือง เขื่อนในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง มีประมาณเกือบ 200 เขื่อน ซึ่งดิฉันจะเรียกว่าปรากฏการณ์ของ อำนาจทางชลศาสตร์ (Liquid power) ซึ่งเป็นอำนาจที่ครอบงำการจัดการพื้นที่ในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง เป็นอำนาจที่เป็นแหล่งรวมความรู้ทางเทคนิคของนักวิทยาศาสตร์ ผู้เชี่ยวชาญจากหลายหลายสาขา ทั้งวิศวกรรม ประมง เศรษฐศาสตร์ ในการจัดการน้ำ และวิศวกรรมระบบชลประทาน ดิฉันได้นำใช้แนวคิดของ Swynedouw และงานของ KaiKa มาใช้โดยแนวคิดนี้ชี้ให้เห็นว่า เขื่อนเป็นภาพแทนของความทันสมัยในภูมิภาค ความรู้ของชาวบ้านในการจัดการเขื่อนหรือทรัพยากร ไม่มีพื้นที่ในการที่จะประกอบสร้างภายใต้ concept เรื่องอำนาจชลศาสตร์เลย จะเห็นได้ว่า ก่อนทศวรรษ 1990 บทบาทของ

ทุนจะมีอิทธิพลสูงมากในภูมิภาค ทุนที่มาจากยุโรป คือธนาคารโลก ธนาคารพัฒนาเอเชีย และใช้อำนาจทางชลศาสตร์ในการสร้างเขื่อนทั้งในประเทศไทย ลาว เช่น เทินหินบุน และน้ำเทิน 2 พอหลังสถาปนา GMS แล้วทุนในภูมิภาคกลับมาแทนที่ทุนธนาคารโลก ได้แก่ทุนของจีน ทุนไทย ทุนของเวียดนาม ทุนของเกาหลีใต้ รวมทั้งทุนของมาเลเซีย ทุนเหล่านี้มีโอกาสรองอำนาจทางชลศาสตร์เหนือองค์กรนานาชาติ ได้แก่ ธนาคารโลกหรือธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย เนื่องจากว่าองค์กรนานาชาติ เช่น ธนาคารโลก เขาพยายามที่จะพัฒนาแนวทางป้องกันสิ่งแวดล้อม (Safeguard) เพื่อสร้างความเป็นมาตรฐานสากลในการประเมินผลกระทบก่อนสร้างและเน้นการติดตามผลกระทบหลังสร้างเขื่อน ในขณะที่ทุนในภูมิภาคมีมาตรฐานในการประเมินผลกระทบที่ค่อนข้างหละหลวมในการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อม ไม่ได้มีความเข้มข้นเท่ากับมาตรฐานสากล มันจึงได้เปิดทางให้มีการสร้างเขื่อนได้ง่ายดายมากขึ้นและใช้เป็นกลไกที่เอื้อให้กับทุนทำงานได้มากกว่าเร็วกว่า เช่น กรณีทุนจีนในลาวทั้งการเข้าไปสร้างเขื่อนและสัมปทานทำกิจกรรมขนาดใหญ่หลายอย่าง

มีงานชิ้นหนึ่งของอาจารย์ศ สันตสมบัติ ได้ทำหนังสือขึ้นมาภายใต้การสนับสนุนของ สกว. เรื่อง ทุนนิยมจีนในอุษาคเนย์ พยายามศึกษาว่าทุนนิยมจีนมีลักษณะอย่างไร มันมีรูปแบบ 3 อย่าง คือ ทุนแบบเสรีนิยมใหม่ ทุนแบบยึดหยุ่น และทุนแบบขงจื้อ และเอกลักษณ์ของทุนจีน คือ มีรูปร่างที่ปรับเปลี่ยนตัวเองได้รวดเร็วมาก มีความลื่นไหลมาก เป็นไปตามสถานการณ์และบริบทของเศรษฐกิจของแต่ละประเทศ เข้าใจแต่ละประเทศว่ามีรากเหง้า วัฒนธรรมที่ต่างกัน และปรับตัวเร็ว ไม่หยุดนิ่ง ปรับตัวอยู่ตลอดเวลา จีนจึงครอบครองการสร้างเขื่อนในลาว ลาวไม่มีเงินคือประเทศจีนในตอนนี้อย่างไร เพราะโควิด ตอนนี้หนี้สินที่ประเทศลาวที่ยืมประเทศจีนมามีมหาศาล จีนจึงมีโอกาสมากที่จะเข้ามาควบคุมการสร้างเขื่อนในประเทศลาว เช่น เขื่อนปากแบ่ง ตั้งตรงข้ามกับจังหวัดเชียงราย เขื่อนนี้กำลังจะสร้าง อีกทั้งเขื่อนขนาดกลางจำนวนมากในลำน้ำสาขาของแม่น้ำโขงในประเทศลาว แล้วคำถามสำคัญคือ คนในพื้นที่จะอยู่อย่างไร ชีวิตคนเหล่านี้อยู่ตรงไหน? ณ ตอนนี้อยู่ ?

อำนาจการช่วงชิงทางชลศาสตร์ มีลักษณะของการแบ่งสันปันผลประโยชน์ในลำน้ำโขงสายหลักและสาขาของแม่น้ำโขงอย่างชัดเจน เช่น เขื่อนปากแบ่งเป็นของจีน เขื่อนหลวงพระบางเป็นของเวียดนาม สาเหตุที่เวียดนามได้รับความเชื่อมั่นจากลาวให้มาสร้างเขื่อนหลวงพระบาง เนื่องจากเวียดนามกับลาวมีความสัมพันธ์ที่ดีมาก เวียดนามเข้ามาช่วยเหลือลาวในยุคสงคราม ทำให้ลาวทำการค้าขายกับลาวไปได้ เขื่อนไซยะบุรี ของบริษัทซีพี เขื่อนปากปลาเป็นของจีน เขื่อนसानะคามเป็นของจีน เขื่อนบ้านกุ่มเป็นของอิตาลี ไทยและ CP มีชิงภาคเอกชนเหล่านี้บทบาทสูงมาก นอกจากจะผลิตของบริโภคมากมาย ยังสร้างเขื่อนด้วยเขื่อนดอนสะโฮง เป็นของมาเลเซีย เขื่อนสะตริงตรงและซำบ่อเป็นของจีน ทั้งหมดนี้เห็นได้ชัดว่า ทุนมีการแบ่งสันปันส่วนของผลประโยชน์ในลำน้ำสายหลัก อำนาจทางชลศาสตร์นั้นมอบอำนาจให้กับทุนที่มีอำนาจสูง อำนาจใหญ่ในภูมิภาค โดยเฉพาะจีน

หนังสือ Dead in the water (ความตายในสายน้ำ) ที่เป็นชิ้นงานสำคัญของนักวิชาการจากหลากหลายศาสตร์ เช่น นักมานุษยวิทยา นักสังคมวิทยา นักภูมิศาสตร์สังคม นักชีววิทยา นักพัฒนา นักและอนุรักษ์ เป็นต้น ที่ทำงานด้วยกันและผลิตหนังสือเล่มนี้ขึ้นมา ได้ใช้กรณีของเขื่อนน้ำเทิน 2 (สร้างปี 2010) ในประเทศลาว เขื่อนนี้ได้รับการสนับสนุนโดยธนาคารโลก และธนาคารโลกอ้างว่าเป็นเขื่อนที่ดีที่สุดในโลกที่เขาสร้างมา The best model และใช้เขื่อนนี้เป็นตัวอ้างอิงในการสร้างเขื่อนต่างๆทั่วโลกในระยะเวลาดังกล่าว หลังจากที่เขาสร้างแล้วถูกวิจารณ์จากกรณีเขื่อนปากมูลและเขื่อนอื่นๆในประเด็นที่ให้ทุนสร้างเขื่อนมากมาย แต่ไม่เน้นการศึกษาผลกระทบทั้งก่อนและหลังสร้างพร้อมกับการเยียวยาผลกระทบ ทำให้เขื่อน

สร้างปัญหาทั่วโลก ดังนั้นธนาคารโลกจึงได้ใช้เขื่อนน้ำเทิน 2 เพื่อแก้ตัวความล้มเหลวของตนเอง และอ้างว่าเป็นเขื่อนที่ดีที่สุด เพราะได้คณะกรรมการตรวจตรา (monitor) ผลกระทบอย่างชัดเจนและครอบคลุมพื้นที่เหนือน้ำท้ายน้ำและลำน้ำ แต่ก็ยังปรากฏว่า หลังจากที่สร้างเขื่อนไปแล้วและได้ปล่อยน้ำเพื่อปั่นไฟ กลับพบว่าชาวบ้านได้รับผลกระทบอย่างหนัก ในวันสุดท้ายที่เขื่อนเปิดใช้งาน และกั้นแม่น้ำอย่างถาวร ชาวบ้านลาวไปทำพิธีกรรมขอขมาแม่น้ำเซบั้งไฟซึ่งเป็นแม่น้ำสาขาที่ได้รับผลกระทบ ชาวบ้านได้ทำพิธีกรรมเพราะเห็นว่าแม่น้ำกำลังจะตายแล้ว ต้องสวดมนต์ให้กับแม่น้ำ เพราะที่ต้นเขื่อนนั้น ต้นไม้ตายที่ถูกแช่น้ำได้ตายลงทั้งหมด เมื่อดิฉันได้ไปสัมภาษณ์ชาวบ้าน เขาเล่าว่า เดินหาปลาทั้งวัน ได้ปลา 3 ตัวเล็กๆ เมื่อก่อนมาครึ่งชั่วโมงก็ได้ปลาเต็มข้อง เขาบอกว่าเขาอยู่ไม่ได้หรือไม่มีอาหารเหมือนเดิม เขาจึงต้องส่งแรงงานมาที่ประเทศไทย การส่งแรงงานมา เป็นการสะท้อนอารมณ์ ความรู้สึก สุขภาวะ วัฒนธรรมความเชื่อ ว่าน้ำมันมีตัวตน มันไม่ได้มีแค่เรื่องกายภาพ สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า ชีวิตคนนั้นผูกพันกับสายน้ำอย่างไร

เรื่องเล่าที่ 5 การช่วงชิงภูมิทัศน์แม่น้ำโขง

เรื่องเล่าที่ 5 คือ ในเมื่อเขื่อนกลายเป็นเครื่องมือควบคุมอำนาจโดยนายทุนและรัฐเป็นผู้สนับสนุนการสร้าง แล้วคนอื่นๆเขาได้มีการช่วงชิงความหมายของแม่น้ำอย่างไรหรือไม่ ดิฉันได้อ่านงานของ รศ.ดร.จักรกริช สังขมณี ที่ทำวิทยานิพนธ์ The hydraulics of power and knowledge: Water management in northeastern Thailand and the Mekong Region ดิฉันพบว่างานชิ้นนี้มีประโยชน์ทางวิชาการมาก เพราะทำให้เห็นว่าการช่วงชิงความหมายของแม่น้ำที่อาศัยความรู้ระบบชลประทานนั้นไม่มีอะไรตรงไปตรงมาเลย มันทุกอย่างถูกสร้างขึ้นมา และทุกคนมีสิทธิ์ที่จะสร้างความรู้ของตนเองได้เช่นกัน ความรู้ด้านนี้ไม่ผูกขาดกับสถาบันใดสถาบันหนึ่ง

เช่นเดียวกันกับหนังสือ ชื่อ Contested Waterscapes in the Mekong Region ที่บอกว่า ความรู้ในการจัดการชลศาสตร์ภูมิภาค หรือจัดการพื้นที่ในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง มันเป็นเรื่องที่ขัดแย้งสูงมาก (Controversial) เรื่องน้ำทั้งเรื่องเขื่อน ดังนั้นต้องจำเป็นต้องอาศัยความรู้ที่หลากหลายความรู้และต้องช่วงชิงการนำความรู้เสมอๆ และจะต้องสร้างเวทีให้ความรู้หลายชนิดมาทำงานร่วมกันให้ได้

มีหนังสืออีกเล่ม ภายใต้แนวคิดที่เรียกว่า Water Rights Social Justice คือ เน้นความเป็นธรรมทางสังคมและสิทธิ์ของน้ำหรือสิ่งที่ไม่มีชีวิต การศึกษาคนก็ต้องทำความเข้าใจแม่น้ำด้วย และสร้างความเป็นธรรมให้กับคน แม่น้ำมันสะท้อนทั้งสิ่งที่มีชีวิตคือคน (Human) และสิ่งไม่มีชีวิต (Non-human) ทั้งสองอย่างถูกกดทับ จึงทำให้มนุษย์ที่พึ่งพาแม่น้ำโขงกลายเป็นเรื่องราวของผู้ร้องเรียน เป็นเรื่องราวของผู้ที่ต้องการแสดงพลังออกมา ในขณะเดียวกัน คนที่ไม่ใช่ นักมานุษยวิทยา และสังคมวิทยา แต่เขาเป็นภาคประชาสังคม (Civil Society Organizations) กลุ่มนี้ก็มีสิทธิ์ที่จะผลิตความรู้ได้เช่นกัน ไม่ใช่แค่ นักมานุษยวิทยาและนักสังคมวิทยาอย่างพวกเรา เราต่างหากที่ต้องเอาเขามาทำงานร่วมกับเรา หรือเราไปทำงานกับเขา งานของภาคประชาสังคมก็ได้เผยให้เห็นความรู้อีกชุดหนึ่งอย่างต่อเนื่องเกี่ยวกับแม่น้ำโขง เช่น หนังสือชื่อ “สรุปสถานการณ์แม่น้ำโขงสำหรับลูกหลานแม่น้ำโขง” งานชิ้นนี้สำคัญมากเพราะเป็นงานที่สะท้อนว่าภาคประชาสังคมคิดไปข้างหน้าเพื่อลูกหลานของเขา เขาจะจัดการแม่น้ำอย่างไรเพื่ออนาคตของพวกเขา และเขาใช้วิธีการที่น่าสนใจ คือให้ชาวบ้านเป็นคนเก็บข้อมูลเอง ให้ชาวบ้านผลิตความรู้เอง และก็มาสรุปร่วมกัน และหนังสือล่าสุดที่ออกมา เป็นเรื่องของผู้หญิง คือ “สถานะองค์ความรู้ของผู้หญิงและแม่น้ำในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง” ที่เป็นงานของผู้หญิงที่มีสำนักสังคมวิทยาหรือมานุษยวิทยา ชี้ว่า ผู้หญิงมีบทบาทสำคัญมากในการจัดการน้ำในการที่จะจัดการพื้นที่เพื่อความอยู่รอดของครอบครัว เพื่อเศรษฐกิจของ

ครอบครัว และความสัมพันธ์ระหว่างผู้หญิงกับทรัพยากรมีหลายมิติ ทั้งเรื่องความเชื่อ วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง

เรื่องเล่าที่ 6 การแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน

การแลกเปลี่ยนต่างตอบแทนคือเรื่องเล่าที่ 6 ดิฉันได้พูดเกริ่นมาบ้างแล้ว ภายใต้ความร่วมมือลานซาง-แม่โขง ซึ่งเป็นสร้างอำนาจของจีนกับประเทศลุ่มน้ำโขงรวมทั้งมหาอำนาจชาติอื่นๆ จีนมิได้เป็นสมาชิกของคณะกรรมการแม่น้ำโขง จีนเป็นอิสระ แต่ภายหลังจากที่จีนสร้างเขื่อนในลำน้ำตอนล่างจำนวนมาก ส่งผลให้เกิดปริมาณน้ำในแม่น้ำโขงแห้ง จีนจึงถูกมองว่าเป็นผู้ร้ายในสายตาของคนที่อยู่ลุ่มน้ำโขงตอนล่าง การสถาปนาความร่วมมือลานซาง-แม่โขง มาจากฐานคิดทางการทูตที่เรียกว่า “การแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน” ดิฉันคิดว่าแนวคิดนี้ซึ่งเป็นแนวคิดเชิงสังคมวิทยามานุษยวิทยาได้ถูกนำมาตีความหมายทางการทูตเพื่อการจัดการแม่น้ำโขงระหว่างประเทศมหาอำนาจและประเทศขนาดเล็กๆ และการตั้งคำถามว่าความสัมพันธ์บนฐาน “การแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน” เรื่องการจัดการแม่น้ำโขงคำนึงถึงหลักสิทธิของการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์อย่างเท่าเทียมระหว่างประเทศระหว่างประเทศมหาอำนาจและประเทศขนาดเล็กๆหรือไม่?

ดิฉันได้ย้อนกลับไปอ่านแนวคิดนี้อีกครั้งในหนังสือเรื่อง the Gift ของ Mouss ซึ่งเขาได้พูดถึงจิตวิญญาณของของขวัญ เน้นพันธะสัญญา (Obligations) เป็นหลัก โดยบอกว่า ความหมายของ Gift ไม่ใช่สิ่งที่เป็นกายภาพ แต่เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ของชีวิตของคนและองค์รวมของคน เมื่อนำแนวคิดนี้มาวิเคราะห์แม่น้ำโขง ดิฉันเห็นว่าความสัมพันธ์ “การแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน” ในการจัดการแม่น้ำโขงจะต้องพิจารณาแม่น้ำในฐานะที่มีตัวตน ไม่ใช่แบบเป็น H₂O และคนที่ท้องถิ่นที่ใช้แม่น้ำโขงข้างล่างมิได้มองเป็นแม่น้ำโขงและ H₂O หากแต่แม่น้ำโขงคือความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม ดังนั้นการแลกเปลี่ยนต่างตอบแทนที่เป็นฐานคิดของกรอบของความร่วมมือลานซาง-แม่โขง จะต้องอยู่บนฐานของความเท่าเทียมบนฐานของการเคารพสิทธิ เคารพพันธะสัญญาที่มีต่อกัน ไม่ใช่สิ่งที่รัฐบาลจีนพูดว่า “การที่เรามีความร่วมมือกันนั้น หมายถึงการที่เราอาศัยแม่น้ำเดียวกัน เราก็ต้องพึ่งพา ดังนั้นเมื่อเพื่อเดือดร้อน (น้ำโขงตอนล่างแห้งขาด) การที่เราเป็นเพื่อนกันก็ต้องช่วยกัน (จีนจะปล่อยแม่น้ำจากตอนบนลงมาให้ตอนล่าง)” ความหมายของการแลกเปลี่ยนต่างตอบแทนในความหมายของจีนเป็นเพียงเรื่องเกี่ยวกับการพึ่งเรือเสื่อพึ่งป่า (เมื่อต้องการน้ำ จีนก็จะปล่อยน้ำให้) ในความหมายทางสังคมวิทยาและการเมือง การแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน มันไม่ใช่ลักษณะการแลกเปลี่ยนแบบหนึ่งต่อหนึ่ง

จีนเป็นประเทศใหญ่ในภูมิภาคแม่น้ำโขง ดังนั้นคำถามสำคัญคือเราจะแลกเปลี่ยนบนฐานของความ เป็นมิตรภาพกันอย่างไร ซึ่งนั่นคงยังไม่พอ เพราะว่า ในทางปฏิบัติแล้วประเทศมหาอำนาจ กับประเทศ เล็กๆนั้นอำนาจไม่เท่ากัน ดังนั้นคนจึงเรียกร้องว่า การที่จะพูดเรื่องการแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน ต้อง ตีความใหม่ ต้องเอาความหมายเรื่องสิทธิ สิทธิมนุษยชน เรื่อง Obligations เข้าไปด้วย ไม่เช่นนั้นจะ เท่าเทียมกันได้อย่างไร นี่เป็นประเด็นล่าสุด ที่ว่าด้วยการจัดการภูมิรัฐศาสตร์และภายใต้แนวคิดเรื่องของ ทุนเสรีนิยม ต้องอาศัยการมองการตอบแทนในเชิงของสิทธิมนุษยชนและ Human rights และสิทธิของ ชุมชนด้วย

เรื่องเล่าที่ 7 the “Cultural turn”

เรื่องเล่าที่ 6 the “Cultural turn” คือการหวนกลับคืนมาของวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร เป็นปรากฏการณ์สำคัญทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาในมิติการจัดการทรัพยากรเป็นอย่างมาก กล่าวคือ เป็นการให้ความสำคัญกับมิติการตีความหมายของสรรพสิ่งของมนุษย์ ซึ่งขณะนี้นักวิชาการที่ทำงานในแม่น้ำโขง เริ่มมานั่งคุยกันแล้ว ว่าที่ผ่านมานั้น เรามองน้ำอย่างไรกันแน่จากมุมมองศาสตร์ใด เพราะ นักวิชาการสายวิทยาศาสตร์ก็มักจะพยายามจะมองน้ำแค่สารที่ประกอบด้วย H₂O ซึ่งมันไม่พอแล้ว หากมองเห็นว่าน้ำมันมีมิติ H₂O ก็ทำให้น้ำถูกนำมาปรับใช้ทุนนิยมหรือเศรษฐกิจมหภาคเท่านั้น ทำให้เกิดการ ตักตวงไว้ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ โดยไม่สนใจผลกระทบของการทำดังกล่าวทั้งต่อมนุษย์ สังคม และระบบ นิเวศ ซึ่งพื้นฐานแนวคิดเหล่านี้มาจากลัทธิการล่าอาณานิคม ต่อเนื่องมาจนสังคมสมัยใหม่ ไม่เว้นกระทั่ง ประเทศคอมมิวนิสต์และสังคมนิยม ก็มองน้ำในฐานะที่เป็น H₂O จริงๆ แล้ว มันไม่พอเลยเพราะ มันไม่ เข้าใจและไม่สามารถมองได้อย่างลึกซึ้งว่า น้ำมันมีความหมายมากกว่านั้น ถ้าเราไปถามคนธรรมดาที่อยู่ สังคมที่เขาใช้น้ำหรือใช้ทรัพยากรอยู่ในพื้นที่ที่เราพบว่า น้ำมันมีความหมายที่มีหลากหลายมิติมาก งานวิจัย ชุมชนของชาวบ้านริมโขง สะท้อนให้เห็นว่า น้ำมีลักษณะหลากหลายมิติ (Multidimensional) มันมีความหมาย มีคุณค่า มีชีวิต มีสิทธิ์ งานเหล่านี้มันสะท้อนสิ่งเหล่านั้น

นักวิชาการจึงมองว่าการใช้วัฒนธรรมเชิงการตีความที่เกิดขึ้นในการจัดการทรัพยากรสะท้อน กระแสการหวนกลับคืนมาของวัฒนธรรม (the cultural turn) นำมาสู่แนวคิดอันหนึ่งที่ที่น่าสนใจ นัก เศรษฐศาสตร์การเมืองพยายามที่จะเอามิติทางวัฒนธรรม หมายถึงว่า การตีความหมายของน้ำ การให้ ความหมายของน้ำ หรือทรัพยากร มาเป็นส่วนประกอบสร้างในการทำความเข้าใจโครงสร้างเศรษฐกิจและ การเมืองในการกำหนดนโยบายในการจัดการทรัพยากร

กระแส Cultural turn นำมาสู่ เศรษฐศาสตร์การเมืองวัฒนธรรม (CPE) คนที่พูดเรื่องนี้ คือ Jessop และ Oosterlynck เขียนหนังสือที่พูดถึงความหมายร่วมของสิ่งต่างๆ โดยเฉพาะทรัพยากร ผู้กระทำต่างมีความสามารถที่จะสร้างความหมายและเข้าใจทรัพยากรสินต่างๆ ผ่านการตีความ และการ สร้างความหมายให้กับสิ่งเหล่านั้น เมื่อแม่น้ำถูกตีความที่เป็นเรื่องแค่ H₂O คุณก็จะเห็นแม่น้ำที่มีโครงสร้าง พื้นฐานทางกายภาพ หลังจากที่โครงสร้างพื้นฐานเช่นเขื่อนทับลงไปในพื้นที่ธรรมชาติที่มันสมบูรณ์ นั่นก็ เป็นอันว่าเสร็จสิ้นภารกิจแล้ว นี่คือมุมมองของ Capitalism นอกจากนี้รัฐยังเข้ามาบีบบาทสูงในการ จัดการเขื่อน รัฐมีเองก็มองว่าน้ำเป็นของตนเอง เป็นทรัพย์สินของรัฐ ในขณะที่ชาวบ้านก็มองแม่น้ำไปอีกมุม หนึ่ง มองเรื่องสิทธิ์การใช้ สิทธิ์ตามประเพณี การเข้าถึงสิทธิ์ทรัพยากรน้ำที่มันไม่ได้มีแค่น้ำ แต่ก็มีสรรพสิ่ง อื่นๆ ที่อยู่ในน้ำด้วย มีป่า แหล่งน้ำ อาหาร วิถีวัฒนธรรม มุมเหล่านี้มันจะต่างกันมาก ดังนั้นแนวคิดเรื่อง The Cultural turn จึงมีอิทธิพลสูง ณ ปัจจุบันที่ทำให้เกิดผลผลิตความสัมพันธ์ระหว่าง สังคมและ ธรรมชาติ (Socio-nature relations) ดิฉันเห็นว่าเราควรจะต้องให้ความสำคัญกับกระแสนี้ในการทำความเข้าใจความซับซ้อนระหว่างสังคมและธรรมชาติให้มากขึ้นภายใต้กระแสนี้ที่เกิดขึ้นและมีอิทธิพลอย่าง กว้างขวางในปัจจุบันและอนาคตภายใต้บริบทเสรีนิยมที่เปิดโอกาสให้ตลาดเป็นตัวกำหนดทุกสิ่งทุกอย่าง

การนำเสนอเรื่องเล่าทางวิชาการที่สะท้อนตัวอย่างของกระแส the Cultural turn นี้ ดิฉันได้มี โอกาสได้เข้าไปให้ความเห็นงานวิจัยชุมชนภายใต้สมาคมเครือข่ายสภาองค์กรชุมชนลุ่มน้ำโขง 7 จังหวัด ภาคอีสาน และได้อ่านงานทั้งหมด 7 เรื่องในกลุ่มแม่น้ำโขงของเครือข่าย โดยสรุปก็คือว่า เขาเปลี่ยนจากคำ ว่า งานวิจัยไทบ้านมาสู่งานวิจัยชุมชน คำว่า งานวิจัยชุมชนหมายถึง คำรวมที่เขาใช้ คือชุมชนมีส่วนร่วมใน การทำงานวิจัย เขาจะไม่เรียกว่างานวิจัยไทบ้าน ครั้งแรกงานวิจัยไทบ้านถูกเรียกมาตั้งแต่เขื่อนปากมูล

ในตอนนี้อยู่เปลี่ยนจากคำว่างานวิจัยไต้หวันเป็นงานวิจัยชุมชน จากงานวิจัย 7 ชั้นนี้ สะท้อนให้เห็นเรื่องเล่าแบบการตอบโต้กลับ (Counternarratives) เกี่ยวกับความหมายของน้ำ คือน้ำมิใช่เรื่อง H2O แต่น้ำกลายเป็นพื้นที่ของอาหาร วัฒนธรรม เศรษฐกิจอำนาจ และสิทธิชุมชน และเป็นเครื่องมือต่อรองกับรัฐ เพราะว่าในวันนั้นชุมชนได้นำเสนอต่อ สททช. (สำนักงานทรัพยากรน้ำแห่งชาติ) และบอกว่า เขาต้องการให้สำนักงานนี้ควรจะทำอะไรบ้าง เพื่อปกป้องสิทธิของแม่น้ำ เพื่อปกป้องสิทธิของชุมชนริมแม่น้ำโขง

3. ข้อเสนอแนะด้านสังคมวิทยามานุษยวิทยาในภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขง

ประการแรก การศึกษาเกี่ยวกับแม่น้ำโขงเน้นการสร้างความรู้โดยคนนอกที่เข้ามาศึกษาคนในภูมิภาคมากโดยเฉพาะประเด็นด้านทรัพยากร มีหลายชิ้นงานที่ศึกษางานเรื่องจีน เวียดนามที่มีการลงทุนในภูมิภาค ศึกษาประเทศต่างๆ ประเทศทางยุโรป ธนาคารโลกที่เข้ามาทำงานที่มามีบทบาทในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง ส่วนงานศึกษาเรื่องแรงงานชาวลาว ชาวพม่า กัมพูชาที่อยู่ในประเทศไทยมีการศึกษาพอสมควรโดยนักวิชาการสังคมวิทยามานุษยวิทยาไทย

ประการที่ 2 การศึกษาเชิงสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาที่ศึกษาเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรแม่น้ำโขง โดยเฉพาะบทบาทของรัฐ หรือ ชุมชนข้ามชาติ หรือ กลุ่มธนาคาร ที่ลงทุนในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงมีจำกัด เห็นงานชิ้นหลักๆ มีงานของอาจารย์ปิ่นแก้ว เหลืออร่ามศรี และอาจารย์ยศ สันตสมบัติ ที่ทำเรื่องนี้ให้ปรากฏไม่ใช่ นักสังคมวิทยา นักมานุษยวิทยา แต่กลับพบว่างานของประชาสังคมและองค์การพัฒนาเอกชนระดับชาติและนานาชาติ กลับมีผลการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้มาก เช่น ผลกระทบของโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ แต่ข้อจำกัดของประชาสังคมและองค์การพัฒนาเอกชน ในการศึกษาสิ่งเหล่านี้ยังขาดองค์ความรู้และแนวคิดเพื่อวิเคราะห์ เช่น อุดมการณ์หรือ สัญญา บริษัทข้ามชาติและนายทุนคิดอะไรหรือมีมุมมองอย่างไรต่อทรัพยากรแม่น้ำโขง แม้กระทั่งนักวิชาการเองก็ตาม ทั้งนี้จะเป็นเพราะ การเข้าถึงบริษัทข้ามชาติและกลุ่มทุนในชาติและต่างชาติทำได้ยาก เราคงต้องหาวิธีการที่จะเข้าถึงพวกเขาเหล่านั้นได้ ใครบ้างที่เป็น gatekeeper ที่จะพาเราตัวเราในฐานะนักสังคมวิทยามานุษยวิทยาเข้าถึงกลุ่มบริษัทข้ามชาติ หรือนายทุนเพื่อทำความเข้าใจอุดมการณ์ ความคิดของเขา เช่น ทำไมเขาถึงตัดแบ่งแม่น้ำโขงออกเป็นส่วนๆ และมองแยกส่วนระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ หรือสังคมวัฒนธรรม กับธรรมชาติ เป็นต้น เพื่อยกระดับการอธิบายเชิงแนวคิด

แต่มีงานของภาคเอกชน เช่น คณะทำงานติดตามการลงทุนข้ามพรมแดน ได้ทำรายงานการติดตามการลงทุนโดยตรงของประเทศไทยในต่างประเทศ งานเหล่านี้เผยให้เราได้ว่า ประเทศไทยไปลงทุนในต่างชาติ ส่งผลกระทบมากและนำไปสู่การสูญเสียทรัพยากร การสูญเสียวิถีการดำเนินชีวิตจนนำไปสู่การฟ้องศาลไทย โดยเกษตรกรชาวกัมพูชา และศาลไทยรับฟ้องด้วยในกรณีของโรงน้ำตลมิตรผลที่เข้าไปสร้างความเสียหายเป็นสัมปทานขนาดใหญ่ในกัมพูชา ทำให้ไปไล่หรือ ไปแย่งที่ดินของชาวกัมพูชา แต่งานเหล่านี้เป็นเพียงปรากฏการณ์ทางสังคม มิได้ยกระดับการอธิบายเชิงแนวคิด

ประการที่ 3 ว่าด้วยวิถีชีวิตของนักศึกษาในมิติข้ามพรมแดน ดิฉันเห็นว่าในช่วง 10 ปีที่ผ่านมานี้มีเพียง เป็นงานรวบรวมบทความในวารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยาของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปี 2559 ที่รวมเล่มวิถีชีวิตการศึกษาชายแดนและการข้ามแดนที่มีจักรกริช สังขมณี เป็นบรรณาธิการ ที่ชี้ให้เห็นการจัดวางแนวคิด (conceptualization) การเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการ Position ของนักวิจัยเองกับพื้นที่กับสิ่งที่ตนเองศึกษา และหน่วยการวิเคราะห์ว่าด้วย พรมแดน ว่ามีพรมแดนในหลายรูปแบบ ถ้าเราจะเข้าใจพรมแดนหรือการข้ามแดน คือ พรมแดนในฐานะที่อยู่ใน-ระหว่าง ชายแดนนั้นเป็นสิ่งที่เคลื่อนไหว

ชายแดนในฐานะของกระบวนการของการไหลเวียน ชายแดนไม่ควรถูกลดทอนลงเหลือเพียงการเป็นพื้นที่เท่านั้น แต่มีมิติของผู้คน และมิติของวัฒนธรรม

ส่วนงานมานุษยวิทยารุ่นดั้งเดิม (Classic) ชาวต่างชาติมีหลายคน เช่น งานของ Mayko Ebihara ที่ศึกษาในประเทศเขมรก่อนที่จะมีการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ เน้นศึกษาระบบสังคม ความเชื่อมโยงของคน ความหลากหลายของชีวิตของผู้คนที่อยู่ที่กัมพูชา ซึ่งเป็นระดับ Village study ในระหว่างปี 1959-1960 และมีงานของ Neil Jamison ที่ศึกษาชีวิตของคนในประเทศเวียดนาม โดยเน้นว่าถ้าจะเข้าใจสงครามเวียดนาม จะต้องเข้าใจว่าคนเวียดนามคิดอย่างไร มองโลกอย่างไร มีทัศนคติอย่างไร ถึงจะเข้าใจในสงครามเวียดนามได้ งานชื่อ Red Hills เป็นงานที่น่าสนใจเพราะทำให้เข้าใจอีกว่าทำไมคนเวียดนามในพื้นที่ราบลุ่มน้ำแดงถึงเคลื่อนย้ายไปอยู่บนที่สูง ซึ่งเป็นการย้ายเป็นล้านๆ คนในเวลาไม่นานนัก เขาใช้มุมมองเศรษฐศาสตร์การเมืองเข้าไปอธิบายการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากที่ราบลุ่มแม่น้ำขึ้นไปอยู่บนที่สูง งานเหล่านี้ทำให้เห็นพื้นฐาน และเข้าใจความเป็นมนุษย์ที่หลากหลายในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง นอกจากนี้มีงานของ George Condominas เป็นงานที่อธิบายคนพื้นเมือง การเกิด การตาย การทำไร่หมุนเวียน ในประเทศเวียดนามทางเหนือ และงานของ Charles Keyes ที่ทำงานในภาคอีสาน พูดถึงชาวนาในการต่อรอง ต่อสู้กับรัฐผ่านการเข้ากลุ่มของกลุ่มคนเสื้อแดง และการเรียนรู้โลกกว้าง และมีงานของอาจารย์วสันต์ ชื่อ ไทดำ ไทลื้อข้ามแดน งานเหล่านี้ชี้ให้เห็นความเป็นมนุษย์ที่อยู่ในพื้นที่ภูมิภาคลุ่มน้ำโขงที่มีวัฒนธรรมที่มีความเชื่อมโยงกัน ไม่ได้ถูกแบ่งแยกส่วนระหว่างคนกับธรรมชาติ คนกับสิ่งแวดล้อม เหมือนทุนที่มองว่าในทุกสิ่งโลกนี้นั้นแยกออกจากกัน การทำเขื่อน การทำฝาย โครงการพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษโดยที่ไม่นึกคำนึงถึงคนเหล่านี้เลย

และล่าสุด ดิฉันอยากนำเสนองานของ Andrew Alan Johnson ที่เขียนหนังสือเรื่อง Mekong Dreaming งานชิ้นนี้พูดถึงผลกระทบของเขื่อนในลุ่มน้ำโขงสายหลัก สิ่งที่น่าสนใจจากงานชิ้นนี้คือ คนในชุมชนริมโขงแห่งหนึ่งใช้ความกดดันจากการสูญเสียทรัพยากร โดยการหันเหมาใช้ความเชื่อมากยิ่งขึ้น ฟังปาไฮศาสตร์มากยิ่งขึ้น ฟังปาความเชื่อมากยิ่งขึ้น แสวงหาทั้ง material และ non-material เพื่อให้ตนเองอยู่รอด ภายใต้ความขาดแคลน และใช้ศาสนาใช้ความเชื่อใหม่ๆ มีความเคร่งในการนับถือสิ่งเหนือธรรมชาติ ฟังปาไฮศาสตร์และสิ่งลึกลับ และหาความหมายของชีวิตของคนภายใต้การคุกคามของเขื่อน ภายใต้ระบบทรัพยากรที่มันขาดแคลน

ทิศทางการศึกษาด้านสังคมวิทยามานุษยวิทยาในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง

ดิฉันอยากจะเสนอนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาเราควรจะขยับการศึกษาเข้าไปถนัดทุนมากขึ้น เพื่อทำความเข้าใจและอยากรู้ mindset ของนักลงทุนที่กำลังคิดอะไร มีโลกทัศน์อะไร มีความเชื่ออะไร ทำไมนักลงทุนต้องมองสิ่งต่างๆ แบบลดทอน เมื่อเขาเห็นปัญหาของการพัฒนาแล้ว ทำไมยังคิดแบบลดทอนอยู่ต่อไปหรือไม่ เรามี mindset ในการปรับตัวหรือไม่ เราจะทำอย่างไรที่จะถึงตัวนายทุนเหล่านั้น นี่คือการท้าทายของนักมานุษยวิทยา นักสังคมวิทยา

อีกทั้งควรจะให้ความสนใจศึกษา “การตอบโต้ด้วยเรื่องเล่า” (Counternarratives) ของภาคประชาสังคมมากขึ้น ดิฉันได้อ่านงานของ Bruno Latour เรื่องความทันสมัยว่าเป็นแบบไม่สมบูรณ์ คือดิฉันเห็นว่าภูมิภาคลุ่มน้ำโขงไม่ใช่ภูมิภาคที่มีความทันสมัยอย่าง 100% ที่ว่าความทันสมัยไปจัดการตัดแบ่งพื้นที่ได้เสียทั้งหมด แต่ความจริงที่ปรากฏ คือทันสมัยมันเปิดพื้นที่ให้คนได้มุดทะลุทะลวงออกมา ทำให้คนตัวเล็กตัวน้อยเหล่านี้ท้าทายผู้มีอำนาจผ่านการแสดงออกแบบต่างๆ เช่น ความพยายามที่จะบอกว่าภูมิภาคลุ่มน้ำโขง

น้ำโขงมีความเชื่อมต่อกับสังคมวัฒนธรรม ความทันสมัยมันไม่ได้เกิดขึ้นจริง แต่เกิดขึ้นเป็นบางส่วน (We have never been modern) ภูมิภาคลุ่มน้ำโขงมันไม่ได้มีลักษณะแบบทันสมัยแบบเบ็ดเสร็จ งานของ Bruno Latour จะทำให้เราเห็นว่าปรากฏการณ์ “การตอบโต้ด้วยเรื่องเล่า” มันได้เปิดโอกาสให้เราเห็นว่า คนตัวเล็กตัวน้อยสร้างความหมายของพื้นที่ในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงอย่างไร

*****